

University of Groningen

Een onbekende druk van Hemsterhuis

Sluis, Jacob van

Published in:

Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland: documentatieblad van de Werkgroep "Sassen"

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2003

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Sluis, J. V. (2003). Een onbekende druk van Hemsterhuis. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland: documentatieblad van de Werkgroep "Sassen"*, 14, 121-127.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Een onbekende druk van Hemsterhuis

Jacob van Sluis

Inleiding

Veel zorg besteedde Frans Hemsterhuis (1721-1790) aan de uitgave van zijn geschriften. Hij liet ze drukken in een sobere maar smaakvolle uitvoering. Gedrukt op goed papier, met een bladspiegel die veel witruimte kende en geïllustreerd met enkele zelf vervaardigde vignetten. Waarschijnlijk nam hij ook de distributie zelf ter hand, getuige overgeleverde ‘verzendinglijsten’.¹ Voor naaste vrienden liet hij vervolgens exemplaren inbinden, in verschillende uitvoering, afhankelijk van de persoonlijke band en de sociale status. Op deze wijze bezorgde Hemsterhuis zeven titels, plus één vertaling in het Nederlands. Ik noem ze in chronologische volgorde en voorzien van een letter waarmee ik ze in het hieronder volgende verhaal aanduid:

- A: *Lettre sur une pierre antique (...)*. Impressum: geen. Aan het slot ondertekend: F. Hemsterhuis, La Haye, le 5. Janvier 1762. In quarto.
- B: *Lettre sur la sculpture (...)*. Impressum: Amsterdam, Marc Michel Rey, 1769. Aan het slot ondertekend: Hemsterhuis, le Fils; La Haye ce 20 de Nov. 1765. In quarto.
- C: *Lettre sur les désirs (...)*. Impressum: Paris, 1770. In octavo.
- D: *Lettre sur l’homme et ses rapports*. Impressum: Paris, 1772. In duodecimo.
- E: *Description philosophique du (...) Fagel*. Impressum: 1773. In duodecimo. – Nederlandse vertaling: *Wysgeerige beschryvinge van (...) Fagel*. Impressum: Amsterdam, Marc Michel Rey, 1773. In quarto.
- F: *Sophyle ou de la philosophie*. Impressum: Paris, 1778. In duodecimo.
- G: *Aristée ou de la divinité*. Impressum: Paris, 1779. In duodecimo.
- H: *Alexis ou de l’age d’or*. Impressum: Riga, chez Jean Frederic Hartknoch, 1787. In duodecimo.

Op geen van de titelpagina’s wordt de naam van de auteur vermeld; de uitgaven A en B hebben een gedrukte ondertekening met naam aan het slot. De andere werken werden zonder vermelding van naam van de auteur uitgegeven, maar Hemsterhuis maakte er informeel geen geheim van dat het werken van zijn hand betrof. Het was niet ongebruikelijk dat lieden van de hogere stand creatieve uitingen anoniem publiceerden.²

Gaandeweg verkreeg Hemsterhuis een voorkeur voor kleiner wordende formaten om uiteindelijk te belanden bij het compacte duodecimo-formaat. Steeds zorgde hij voor een bladspiegel met een prachtige balans: de zwarte tekst is tamelijk ruim gezet en wordt aan alle kanten omgeven door een ruime witte marge. Gebruikt werd steeds zwaar papier van hoge kwaliteit. Het opgegeven impressum is erg wisselend. CDFG {**122**} vermelden Parijs als plaats van uitgave, maar ze zijn in Nederland gedrukt. Voor de uitgave van H te Riga was

---

¹ Universitätsbibliothek Münster, Gallitzin-Nachlass, Kapsel 37, 6.

² Een aansprekend voorbeeld is Unico Willem graaf van Wassenaer, wiens anonieme concerten lange tijd werden toegeschreven aan de Italiaanse componist Pergolesi: Rudolf Rasch & Kees Vlaardingbroek (eds.), *Unico Wilhelm van Wassenaer 1692-1766: Componist en staatsman*. (Bibliotheek Nederlandse muziek) Zutphen 1993.

F.H. Jacobi verantwoordelijk en hij koos voor een uitvoering en opmaak in duodecimo die aansloot op de door Hemsterhuis zelf bezorgde dialogen F en G.

Naast deze gedrukte werken liet Hemsterhuis enkele handschriften met teksten van zijn hand circuleren, waaronder de dialoog *Simon ou des facultés de l'âme* en *Lettre sur l'athéisme*. Een eerste verzameling *Oeuvres philosophiques*, met daarin titels die zowel gedrukt als in handschrift circuleerden, verscheen postuum in 1792, bezorgd door H.J. Jansen. Nog bij zijn leven, maar buiten zijn medewerking om, verscheen een Duitse vertaling onder de titel *Vermischte philosophische Schriften*, twee delen in 1782 en een afsluitend derde deel postuum in 1797.³

In het voorjaar van 2004 verwierf de bibliotheek van Tresoar te Leeuwarden⁴ een vrijwel onbekende gedrukte uitgave van *Lettre sur l'homme et ses rapports*. Het gaat om een uitgave in het octavo-formaat, 68 genummerde pagina's in omvang (collatieformule: A-D⁸, E²), door mij in het vervolg hieronder met D aan te duiden. De in de lijst hierboven onder D genoemde uitgave is in het kleinere duodecimo-formaat en omvat 242 genummerde pagina's. Volgens de Nederlandse Centrale Catalogus is het Tresoar-exemplaar van D het enige aanwezig in een Nederlandse bibliotheek.

In de secundaire literatuur over Frans Hemsterhuis is mij alleen een verwijzing naar deze D-uitgave bekend in een artikel van Roger Stoddard, die een exemplaar in de Bibliothèque Nationale de France te Parijs, signatuur R 41788, beschrijft.⁵ In een latere bewerking van zijn artikel refereert Stoddard tevens naar een exemplaar in de Forschungsbibliothek, voorheen Landesbibliothek te Gotha.⁶ Zoeken via on-line bibliotheekcatalogi leverde geen verdere exemplaren op.

De bundel met artikelen van het dubbelcongres van 1990 te Leiden en Münster, met daarin een uitvoerige bibliografie, noemt deze D-editie niet.⁷ Evenmin wordt ze genoemd door Michael J. Petry in zijn recente uitgave en vertaling van de *Wijsgerige werken* (2001), terwijl Petry zich veel moeite getroost heeft om alle edities en handschriften van Hemsterhuis te verzamelen en deze ook in zijn uitgave opsomt.⁸ Zelf zal ik de eerste zijn om Petry te verontschuldigen, want ook in mijn grote bibliografie op- {123} genomen in *Bibliotheca hemsterhusiana* (2001) heb ik deze octavo-editie niet opgenomen.⁹ Weliswaar was er de verwijzing van Stoddard, maar zonder autopsie leek het me niet verantwoord om de octavo-editie werkelijk te noemen. De aankoop van het Tresoar-exemplaar deed me dus een enorm genoegen.

³ [Fr.] Hemsterhuis, *Vermischte philosophische Schriften. Aus dem französischen übersetzt*. 2 dln.; Leipzig 1782. De anonieme vertaler is Chr.F. von Blankenburg.

⁴ In september 2002 ontstaan na een fusie van de Provinciale Bibliotheek van Friesland, Rijksarchief en Fries Letterkundig Museum en Documentatiecentrum. De auteur is als vakreferent verbonden aan Tresoar en aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen; hij bereidt een kritische editie van Hemsterhuis' *Oeuvres philosophiques* voor.

⁵ Roger E. Stoddard, 'Toward a bibliography of François Hemsterhuis (1721-1790). Pages from a notebook of a book hunter'. In: [Marie-Dominique Leclerc, coordination,] *Mélanges offerts à Gérard Oberlé pour ses 25 ans de librairie, 1967-1992*. Sainte-Savine: L'imprimerie Covam, 1992, 317-323, i.h.b. p. 320.

⁶ Roger Elliot Stoddard, 'François Hemsterhuis. Some uncollected authors LVIII', in: *The book collector*, 50 nr. 2 (summer 2001), p. 186-201, i.h.b. p. 192. Daar wordt verwezen naar nr. 2001 in: Werner Krauss & Martin Fontius, *Französische Drucke des 18. Jahrhunderts in den Bibliotheken der Deutschen Demokratischen Republik: Bibliographie*. Berlin 1970, p. 182. – Met dank aan drs. Elly Verzaal, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

⁷ Marcel F. Fresco, Loek Geeraedts, Klaus Hammacher (Hrsg.), *Frans Hemsterhuis (1721-1790). Quellen, Philosophie und Rezeption / Sources, philosophy and reception / Sources, philosophie et réception*. Münster / Hamburg 1995, i.h.b. p. 643.

⁸ Frans Hemsterhuis, *Wijsgerige werken. Uitgegeven, ingeleid en van een commentaar voorzien door M.J. Petry*. Budel / Leeuwarden 2001, i.h.b. p. 757.

⁹ Jacob van Sluis, *Bibliotheca Hemsterhusiana. Het boekenbezit van Tiberius en Frans Hemsterhuis, met genealogie en bibliografie*. Budel / Leeuwarden 2001, i.h.b. p. 276.

Beschrijving van het exemplaar

Het D-exemplaar in Tresoar bevindt zich in een convoluut, dat bewaard wordt onder signatuur C 53086 kluis. Het gaat om een eenvoudige contemporaine, achttiende-eeuwse bruinleren band, die goed bewaard is gebleven. Alleen op de rugzijde is er een versiering van enkele bandstempels, met de vermelding: 'Recueil de Pieces B', waarbij de serieletter B erop duidt dat de eigenaar indertijd meer van dergelijke banden heeft samengesteld. Oude eigendomskenmerken ontbreken; wel is er voorin een etiket met een handgeschreven signatuur geplakt. Achterin, op de eerste meegebonden blanco pagina, staat in contemporaine hand een opgave van de ingebonden titels.

Het convoluut omvat drie titels, waarvan D de derde is. Het eerste is een anoniem verschenen werk van Voltaire: *Collection d'anciens evangiles, ou Monumens du premier siecle du Christianisme, extraits de Fabricius, Grabijs & autres Savans, par l'Abbé B****, à Londres [s.n.] 1769. Het tweede werk is eveneens filosofisch van aard: *Le vrai sens du système de la nature, ouvrage posthume de M. Helvetius*, à Londres [s.n.], 1774.

Ter verduidelijking: tot diep in de negentiende eeuw werden boeken ongebonden als een boekblok verkocht. De boekhandelaar en de binder waren twee geheel gescheiden ambachten. De klant kocht een boek en liet het vervolgens elders inbinden, of niet natuurlijk. Het inbinden gebeurde naar eigen smaak en afgestemd op het budget. Om te besparen op de prijs van het binden kon een aantal titels van geringe omvang samen in één band worden opgenomen: een convoluut. De samenstelling van een convoluut is op zich niet zo belangrijk, want de eerste eigenaar, wanneer die al bekend is, kon zeer uiteenlopende redenen hebben om verschillende titels te laten samenbinden; naast een inhoudelijk argument kan dat bijvoorbeeld een vrijwel gelijktijdige aankoop zijn. Bij dit convoluut gaat het om drie filosofische werken, alle drie Franstalig en stammend uit een zelfde periode. Maar de drie auteurs staan voor geheel verschillende filosofische opvattingen.

Hemsterhuis zelf liet de eigen geschriften inbinden bij twee Haagse boekbinders, aanvankelijk door Christiaan Micke en vanaf ca. 1780 door Thomas van Os. Hij koos daarbij voor verschillende uitvoeringen, afhankelijk van zijn relatie met de begunstigde of diens maatschappelijke status.¹⁰ Er is dus veel bekend over de door hem verkozen binders, maar helaas niet over de drukkers die hij in de arm nam.

{124}

Beschrijving van de editie

De titelpagina van D heeft precies dezelfde tekst als die van D, dus bij beide ontbreekt de vermelding van een drukker of uitgever in het impressum. Echter, D heeft een afwijkend en veel barokker ogend vignet dan D op de titelpagina. Voor het overige is D minder aantrekkelijk uitgevoerd dan D. Zo is bijvoorbeeld de bladspiegel veel compacter, een kleine letter en met een doorsnee zwart-wit balans. Het gebruikte papier is eenvoudig en minder zwaar dan bij Hemsterhuis gebruikelijk. Het watermerk, druiven en de letter H, is slecht zichtbaar en geeft geen aanwijzingen over de herkomst.

In de tekst volgt D vrij goed de oorspronkelijke D-uitgave – ik neem dus aan, om redenen in de volgende paragraaf vermeld, dat D later dan D verschenen is. Nauwgezette tekstvergelijking toont de volgende verschillen in interpunctie en accentgebruik:

---

¹⁰ Jan Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermano-Westreenianum. Historisch overzicht en catalogus met de afbeeldingen van ongeveer 1200 stempels*. 's-Gravenhage 1976; dez., 'Frans Hemsterhuis' binders and some bindings on »Lettre sur l'hommex', in: *The book collector*, 50 nr. 2 (summer 2001), p. 202-216.

Woord met hoofdletter in D, zonder in D: 4x
Woord zonder hoofdletter in D, met in D: 51x
Woord met toegevoegd accent in D: 15x
Woord in D met een accent minder dan D: 1x
Trema weggelaten in D: 36x (b.v. coexister i.p.v. coëxister)

Extra komma toegevoegd in D: 20x (b.v. na Or)
Komma weggelaten in D: 6x
Koppelteken tussen woorden toegevoegd: 17x (b.v. très-souvent)
Koppelteken tussen woorden weggelaten: 16x
Afwijkende interpunctie, overig: 5x

Het gaat dus om ongeveer 170 van dergelijke afwijkingen, op een tekst die in totaal zo'n 25.000 woorden omvat. Dit aantal is weinig, want het gaat om minder dan één wijziging per D-pagina. Interessanter zijn 21 echte afwijkingen van de tekst van D ten opzichte van D, die in de meeste gevallen heuse correcties of moderniseringen betreffen:

D 11: le fonds > D 6: le fond
D 17: quel fonds > D 8: quel fond
D 24: jusque dans > D 10: jusques dans
D 28: l'histoire fidele > D 11: l'histoire fidelle
D 93: milliarts > D 27: milliards
D 103: quoique ce soit > D 30: quoi que ce soit
D 104: l'oeconomie > D 30: l'économie
D 114: apperçevions > D 33: appercevions
D 149: surquoi il peut agir > D 42: sur quoi il peut agir
D 156: Delà > D 44: De là
D 169: tournée > D 47: tourmentée
D 179: payens > D 49: Païens
D 182: anonçoient > D 50: annonçoient
D 184: delà > D 51: de là
D 185: Payens > D 49: Païens

{125}

D 190: tout autres idées > D 52: toutes autres idées
D 192: entr'eux > D 53: entre eux
D 194: consistance > D 53: consistance
D 195: entr'eux > D 54: entre eux
D 217: une révolution et demi > D 59: une révolution et demie
D 219: l'Oeconomie > D 60: l'Economie

Daarnaast kent D zes tekstafwijkingen in Griekse citaten en alle zes zijn foutief: degene die verantwoordelijk was voor de uitgave van D of voor het drukken ervan kende geen Grieks! Maar deze tekstbezorger heeft zich ook bewust ingehouden. Want in drie gevallen heeft D een opmerkelijke spelling uit D ongewijzigd overgenomen: 'cahos' (= chaos; D 24 = D 10), 'aiman' (= aimant, *magneet*; D 82 = D 24), 'en sorte, que' (met een onjuist ertussen geplaatste komma; D 162 = D 45). In al deze drie gevallen koos Jansen voor correcties.

Hoewel er geen concreet bewijs is, duidt alles erop dat D later uitgegeven is dan D als *Editio princeps*. De belangrijkste aanwijzing is dat D weliswaar de tekst van D tamelijk getrouw volgt, maar dat de afwijkingen doorgaans kleine verbeteringen of moderniseringen zijn. Tekstvergelijking leert dat D veel dichter bij D staat dan bijvoorbeeld bij de postume

edities van de *Oeuvres philosophiques*, te beginnen met die van Jansen uit 1792. De ingrepen in punctuatie, hoofdlettergebruik en spelling bij Jansen zijn veel talrijker en ingrijpender dan bij D. Gelet dus op de Franse tekst is het denkbaar dat Hemsterhuis zelf deze alternatieve uitgave heeft bezorgd, maar de zes fouten in de Griekse citaten maken deze toeschrijving weer onaannemelijk.

Chronologie

Aan Diderot gaf Hemsterhuis in de zomer van 1773 een D-exemplaar mee ter beoordeling. Daarin maakte Diderot in de marge allerlei aantekingen, zowel correcties de Franse taal betreffende als inhoudelijk filosofisch commentaar. Bij zijn volgende bezoek te Den Haag, in april 1774, heeft Hemsterhuis dit exemplaar terug ontvangen. Aldus de reconstructie gemaakt door Georges May in het voorwoord van zijn fotografische heruitgave van dit Diderot-D-exemplaar.¹¹ Diderots taalkundige correcties zijn echter niet verwerkt in D (overigens evenmin in de Jansen-uitgave). Betekend dit dat D ontstaan is nog voordat Diderot zijn suggesties had ingeleverd, mogelijk nog zelfs is verschenen in het jaar 1772, zoals het onvolledige impressum meldt? Dit lijkt niet waarschijnlijk. Want in dat geval zou bij een herdruk, waarin zo weinig gewijzigd werd, eerder van hetzelfde zetsel gebruik zijn gemaakt.

In een latere fase heeft Hemsterhuis negen tamelijk omvangrijke noten toegevoegd aan de tekst van de *Lettre sur l'homme et ses rapports*. Als autograaf neergeschreven in de marge zijn deze aanvullende noten opgenomen het exemplaar dat tegenwoordig bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, onder signatuur 123 E 1. In de D-editie is er geen spoor te vinden van deze latere aanvullingen van Hemsterhuis. Het ligt voor de hand dat Hemsterhuis zelf bij een latere, door hem te bezorgen {126} heruitgave deze noten zou hebben verwerkt. Overigens, ook voor Jansen waren deze noten niet bekend. Pas in de Petry-editie zijn ze voor het eerst opgenomen.

In de veilingcatalogus van het boekenbezit van Hemsterhuis, in april 1791 publiekelijk verkocht, wordt D vermeld onder nummer octavo 1452 'avec des Notes en MSS': gaat het om het exemplaar met de aantekeningen van Diderot of om dat met de eigen aanvullende noten? Daarnaast wordt D vermeld onder nummer octavo 1451 als 'Contrefaction', dus als nadruk of roofofdruk.¹² Twee uiterste data voor het ontstaan van D zijn dus vastgelegd: tussen 1772 en 1791. Het D-impressum kan letterlijk overgenomen zijn van D en behoeft voor D niet het werkelijke jaartal van productie te zijn. Vanaf 1770, te beginnen met de *Lettre sur les désirs*, had Hemsterhuis gekozen voor een vast duodecimo-formaat en het is niet waarschijnlijk dat hij voor een latere heruitgave een afwijkend formaat zou hebben gekozen. Ook de uitvoering duidt op een roofofdruk, althans op een uitgave buiten zijn eigen smaak om. De opmaak is doorsnee en het gebruikte papier alledaags. Het titelvignet van D is veel uitbundiger en volstrekt afwijkend van het doorgaans klassiek ogende vignet zoals Hemsterhuis steeds verkoos.

In een brief aan prinses Gallitzin gedateerd 18 april 1786 spreekt Hemsterhuis van een mogelijke heruitgave van zowel de *Lettre sur l'homme et ses rapports* (D) als de *Lettre sur les désirs* (C). 'Si Vous jugez bon de faire reimprimer apres tout de suite l'Homme &c le Desirs &c je serois charmé de le sçavoir apres que Vous aurez prise une Resolution la dessus, puisqu'alors je relirai ces pieces, pour y ajouter par ci par la quelque note ou quelque mot; & pour tirer parti de quelques peu de remarques de feu notre Ami Diderot touchant la langue.'¹³ Deze passage biedt echter geen mogelijke aanwijzing voor een eventueel ontstaan in eigen

¹¹ François Hemsterhuis, »*Lettre sur l'homme et ses rapports*«, avec le commentaire inédit de Diderot. Texte établi, présenté et annoté par Georges May. New Haven / Paris 1964. Tevens in: Diderot, *Œuvres*, tome I: Philosophie. Ed. Laurent Versini. Paris 1994, p. 693-770.

¹² Van Sluis, *Bibliotheca hemsterhusiana*, p. 173. Van de editie-D tevens exemplaren onder nummer octavo 312 en octavo 1410; a.w. p. 121 resp. 139.

¹³ Universitätsbibliothek Münster, Gallitzin-Nachlass.

beheer van deze D-uitgave, omdat de tekstverschillen tussen D en D niet de eigen aanvullende noten van Hemsterhuis betreffen en evenmin corresponderen met de Diderot-correcties. Tot nu toe is aangenomen, m.i. terecht, dat deze beoogde herdruk niet gerealiseerd is.¹⁴ Bovendien, gelet op de weinig bibliothele uitvoering is het niet waarschijnlijk dat D het resultaat is van deze plannen. Maar over een roefdruk of een andere aanwijzing voor het bestaan van D is in de geciteerde brief evenmin sprake. Bij zijn overlijden in 1790 bezat Hemsterhuis een exemplaar, maar in 1786 op een daartoe voor de hand liggend moment noemt hij D niet. Betekent dit dat D tussen 1786 en 1790 is ontstaan?

Niets wijst erop dat Hemsterhuis direct betrokken was bij de D-uitgave, zoals hij evenmin betrokken was bij de uitgave van de Duitse vertaling. Maar anderzijds, voor een roefdruk buiten Hemsterhuis om zijn er, met uitzondering van de genoemde vermelding in de auctiecatalogus, geen aanwijzingen. Als een eerste voorwaarde daartoe geldt: was er een potentiële afzetmarkt voor? Misschien wel: een integrale Duitse ver- {127} taling en de verzameleditie door Jansen verscheen nog voor het einde van de achttiende eeuw. Blijkbaar was er vraag naar zijn werk. Maar was Hemsterhuis werkelijk al zo bekend? Zou dan de investeerder niet gebaat zijn bij het vermelden van de naam van de auteur? Bij de Duitse vertaling en ook bij Jansen wordt de naam van Hemsterhuis immers wel op de titelpagina vermeldt. Gelet op het aantal bewaard gebleven exemplaren is het niet waarschijnlijk dat de oplage van D groot is geweest en dat er grote winsten behaald zijn.

De conclusie kan luiden dat de octavo-editie van Hemsterhuis' *Lettre sur l'homme et ses rapports* een roefdruk is geweest van een onbekende uitgever of boekverkoper, die daarmee een onzeker avontuur aanging. Veel van die onzekerheid vinden we terug in deze reconstructie van de geschiedenis van dit boek.

---

¹⁴ L. Brummel, *Frans Hemsterhuis, een filosofenleven*. Haarlem, 1925, p. 140; May, 'Introduction' (zie noot 11), p. 8-9.